

Murányi István (KLTE, Szociológia Tanszék)

ELŐÍTÉLET ÉS IDENTITÁS A KILENCVENES ÉVEKBEN

A mai magyar társadalomban a különböző identitások (nemzeti, etnikai, politikai, vallási, szocio-kulturális stb.) nyíltan vagy rejtetten megnyilvánuló zavarait és a nemzeti-etnikai kisebbségekkel szembeni intoleranciát egyrészt a közvetlen társadalomlélektani előzmények, másrészt a jelen politikai-társadalmi környezet sajátosságai magyarázzák. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy a politikai kultúra jellemzőit kialakító történelem továbbélő hatásainak figyelembevétele nélkül a kisebbségekkel szembeni előítéletesség és az azonosságtudat jelen vagy közelmúltbeli problémái nem értelmezhetők. Különösen Bibó István munkáiból ismerhetjük meg a társadalom önazonosságát mindmáig befolyásoló “történelmi zsákutcák” társadalomlélektani torzulásokban manifesztálódott, a szocializáció során örökített politikai kultúra olyan jellemzőit, mint a gyors társadalmi-politikai változások erőszakos tömegélményét, a nemzeti kudarcok és autonóm cselekvési lehetőségek hiányának következtében állandósult “séreلمي” és “alattvalói” politikai tudatot (Bibó, 1986 a.; 1986 b).

A kilencvenes éveket megelőző évtizedekben a hatalmi-politikai elvárásoktól eltérő identitásmodellek nem jelentek (nem jelenhettek) meg nyilvános diskurzusokban és marginalizálásuk sokszor stigmatizálással párosult. Ennek egyik következménye, hogy a társadalom többsége nem rendelkezett olyan identitásmintákkal, amelyek megfeleltek volna az alapjaiban és folyamatosan változó társadalmi környezet elvárásainak. Az 1947 után uralkodó szocialista ideológia és annak társadalmi gyakorlata képtelen volt feldolgozni a két világháborút követő traumákat. A torz internacionalizmus jegyében a magyarságtudat elhallgatása, a korszakot megelőzően jellemző hagyományos közösségek felbomlása egyúttal az identitásformák válságát is jelentette. A bizonytalan és torz nemzettudat kialakulásában a társadalmi azonosságtudat forrását jelentő tényleges közösségek és csoportok megszűnése mellett az osztály- (kulák) és nemzeti csoport hovatartozás (fasiszta nemzet) stigmatizálása, az “ál-tudatok” (acél és vas országa) preferálása játszott meghatározó szerepet (Hankiss, 1993). A “pártállam-nemzet” ideológiához igazodva, a társadalmi gyakorlat a határokon túli magyarság kirekesztését és az itt élő kisebbségek beolvasztását (hagyományos nemzetiségek) és/vagy saját identitásának negligálását (cigányok, zsidók) eredményezte (Lázár, 1996). Az államszocializmus másik lényeges társadalomlélektani sajátossága, hogy az egypártrendszer

keretei között – szemben a párttal vagy a vallási csoportokkal – a nemzet politikai vállalás nélkül lehetett vonatkozási keret (Szabó-Örkény, 1998).

A rendszerváltozást követően kialakult a társadalmi szerepek széles skálája közötti választás és az egyéni döntések függvényeként megélhető identitás lehetősége (Dessewffy, 1996) és “...eltűnt a határvonal a nyilvános és nem nyilvános diskurzusok között” (Szabó-Örkény, 1998: 8), de a jogi és intézményi garanciák önmagukban nem tudták (nem tudják) ellensúlyozni a társadalompolitikai és lélektani feltételek hiányát. A különböző identitások újrafogalmazásának problémáját az azonos időben felmerült kényszer és lehetőség kettősségén és a megelőző időszak társadalomlélektani következményein (kollektív frusztrációk, feldolgozatlan történelmi traumák) túl a kilencvenes éveket jellemző konfliktustelített politikai és társadalmi környezet is befolyásolja (Szabó, 1994). A nemzeti identitás szempontjából mindez azért fontos, mert konfliktusos társadalompolitikai közegben a bizonytalan nemzettudat egyrészt olyan politikai akarattá transzformálódhat, amely fenyegeti a társadalmi együttműködésre való képességet és intoleráns lehet azokkal szemben, akik nem a kreált nemzeti célokban megfogalmazott értékrendet képviselik. (Deutch, 1966). Ennek egyik megjelenési formája, hogy - hasonlóan a posztkommunista országok többségéhez – a rendszerváltást követő években Magyarországon is nyíltan megjelentek az államszocialista korszakban a magánzférára korlátozódó antiszemitizmus különböző formái: a társadalmi frusztrációt kompenzáló rasszizmus, a középosztályi antiszemitizmus vagy az etnocentrizmus és xenofób nacionalizmus kontextusában megnyilvánuló politikai antiszemitizmus (Kovács, 1997). Hasonlóan az antiszemita előítéletekhez, a hétköznapi tapasztalatok mellett számos empirikus kutatás eredménye is alátámasztja, hogy a kilencvenes évek magyar társadalmában nyilvánossá vált és megnőtt a mássággal szembeni intolerancia. A vizsgálatok arról tudósítanak, hogy a többségi társadalom számára a deviánsnak minősített csoportok és a legnagyobb lélekszámú hazai etnikai kisebbség, a cigányság a legkevésbé rokonszenves külcsoport (Fábián-Erős, 1996).

A múlt örökségével terhelt, ugyanakkor még formálódó gazdasági-társadalmi környezetben szocializálódó, a kilencvenes években felnövekvő fiatalok nemzeti identitásáról és előítéletes gondolkodásáról 1998-ban megjelent kötet elméleti és módszertani szempontból is

példaértékűen, a hazai társadalomtudományban előzmények nélküli elméleti megközelítés¹ alapján összegzi az elmúlt évek jelentős empirikus kutatásait (Szabó-Örkény, 1998).

A kilencvenes évek fiataljainak nemzeti identitásának és a kisebbségi csoportokhoz való viszonyának teljesebb megismeréséhez egyaránt hozzájárulnak azok az ifjúságszociológiai vizsgálatok, amelyek nem kifejezetten a szocializáció paradigmáját követték. Az ide sorolható kutatások markáns csoportja a “civilizációs korszakváltás” (Zinnecker, 1992) elméleti téziseire alapozva, többek között a középiskolás és egyetemista fiatalok értékorientációit, életstílusát, cselekvési mintáit valamint a fogyasztói kultúra hatását vizsgálták. Az azonos elméleti keretbe illeszkedő, “sokdimenziós” tematikájú, eltérő mintákon készült kutatások közül számunkra elsősorban a skinhead jelenséget és a nacionalizmust befolyásoló különböző ideológiák hatását vizsgáló elemzések fontosak (Gábor, 1993; Gábor-Balogh, 1995).

A kutatások harmadik típusát a regionális vagy településszintű adatfelvételek alkotják. (Csanády-Lux, 1992; Murányi, 1995.a; Szabó-Horváth-Marián, 1996). Ezekben a survey típusú vizsgálatokban lehetőség volt az országos mintákon lebonyolított politikai szocializációs vizsgálatok kérdőívének egy részével vagy megegyező, vagy majdnem azonos kérdéseket is feltenni, s néhány ide sorolható vizsgálatban előfordult a család, mint szocializációs ágens közvetlen hatásának elemzése is (Gábor-Balogh, 1998; Murányi, 1999).

¹ A fiatalok állampolgári kultúrájának politikai és társadalmi, regionális és etnikai, valamint európai dimenzióit a következő meghatározás alapján elemzik: “Állampolgári kultúrának nevezzük azoknak az ismereteknek, értékeknek, normáknak, érzelmeknek, véleményeknek és beállítódásoknak az együttesét, amelyek a múlttal, a jellel és a jövővel kapcsolatos társadalmi magatartásunkat és a politika világához való viszonyunkat meghatározzák” (Szabó-Örkény, 1998:11).

A hazai ifjúsági kutatások fontosabb megállapításait összegző áttekintésünk² során néhány alkalommal nemzetközi vizsgálati eredményekre is hivatkozunk, mindvégig hangsúlyozva, hogy a keresztmetszeti kutatások empirikus eredményei egyfajta “pillanatfelvételek” produktumai. Ez különösen a posztkommunista társadalmakban érvényes, melyek mindegyike formálódó, még nem lezárult gazdasági és politikai folyamatok problémáival terhelt, így a magyarországi ifjúságkutatásokból kirajzolódó összkép megközelítésénél számolni kell a kelet-európai régió politikai szocializációs változásait elemző esettanulmányokból levonható főbb következtetésekkel. Ennek lényege, hogy egyrészt a korábbi identitáskeretek felbomlása következtében a régióban felértékelődtek a konfliktusokon alapuló csoportidentitások, ugyanakkor még nem alakultak ki rögzült ideológiai orientációk, a későbbiekben még jelentős átrendeződés lehetséges. (Csepeli-German-Kéri-Stumpf, 1994).

AZ ELŐÍTÉLETES GONDOLKODÁS JELLEMZŐI

Az előítéletes gondolkodás empirikus vizsgálati eredményeinek ismertetése előtt röviden összefoglaljuk a számunkra mérvadónak tekintett előítélet és sztereotípa értelmezéseket. A tágabb jelentéstartományú meghatározás az előítéleteket a csoportkapcsolatok során kialakuló, egyén vagy csoport által jellegzetesen támogatott vagy ellenzett ítélezésként definiálja (Tajfel, 1981). Ehhez a megközelítéshez jól illeszthető az empirikus kutatások során operacionalizált előítélet fogalmak (a többség-kisebbség reláción alapuló, a másság etnikai, nemzeti, deviáns és idegen külcsoportokra vonatkozó negatív ítéletek) többsége.

Az előítélet és a sztereotípa fogalmának jelentése hosszú ideig átfedte egymást. A legtöbb megközelítés lényegét tartalmazó definíció is hangsúlyozza, hogy “...az empirikus sztereotípiakutatások megindulásakor fogalmazódott meg a sztereotípiának az a meghatározása, mely szerint a sztereotípiák a különféle társadalmi nagycsoportokra jellemzőnek tartott tulajdonságokra utaló megállapítások, amelyek egy-egy csoport

² Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a kilencvenes évek hazai tudományos életében a nemzeti identitás és nemzetfogalom problematikája nem csak a jelen keretek között tárgyalt szociológia és szociálpszichológia számára jelentett kihívást. Mindezt többek között az is alátámasztja, hogy az eszmetörténeti tanulmányok (Csató, 1998) mellett már magyarul is hozzáférhetővé váltak a klasszikus nemzetfelfogások és a meghatározó nacionalizmus elméletek (Bretter-Deák, 1995).

viszonylatában nagyfokú közmegegyezésen alapulnak, és időben meglehetősen szívósan fennmaradnak. (Csepei, 1997: 475).

Mint arra Allport (Allport,1977) és mások is rámutattak, a kulturális hagyományokból eredő sztereotípiák a kategorizálás révén keletkeznek, abban segítve, hogy a csoportok közötti különbségek körvonalozottakká váljanak vagy új különbségek jöjjenek létre. A csoportok közötti diszkrimináció természetének megismerése szempontjából fontos volt annak felismerése és igazolása, hogy maga a kategorizálási folyamat a csoportok közötti megkülönböztetés alapja lehet, a sztereotipizálás a “normális” kognitív működés következményeként is kialakulhat. (Hamilton, 1976) Az ilyen kategorizálás következményét, az emberi csoportokra vonatkoztatott viselkedési minták vagy jellemző vonások összerendezését nevezzük a sztereotipizálásnak.

A társadalmi csoportok megkülönböztetésének magyarázatában a kategorizációs modell megfelelő elméletnek bizonyult, azonban arra nem adott kielégítő magyarázatot, hogy a saját csoport pozitív értékelése miért jár gyakran együtt a másik csoport negatív minősítésével. A választ a diszkriminációs csoportközi viselkedés és a társadalmi identitás kapcsolatának vizsgálata adta. Mivel a csoportközi viselkedéshez a pozitív énképre törekvés mechanizmusának feltételezésével kötődő társadalmi identitás a csoporttagságból ered (Mead, 1934) érthetővé válik a saját csoport pozitív értékelése. A csoportközi viszonyok kialakulása szempontjából alapvetőnek tekinthető még az a felismerés amely – támaszkodva a társas összehasonlítás elméletére (Festinger, 1954) - a csoportértékelés viszonylagosságát hangsúlyozza (Tajfel és Turner, 1979). Másként fogalmazva, a saját csoport értékelés más csoportokkal való összehasonlítás folyamatában történik. Ezért mondhatjuk, hogy a tragikusan fiatalon elhunyt kiváló szociológus kandidátusi disszertációjának (Lázár,1996) elején olvasható József Attila idézet nem csak találó mottó, hanem tömör szociálpszichológiai definíció is: “Hiába nézed magad, csak másban mosakodhatsz”.

Az előítéletes gondolkodás kialakulásában a kategóriák beépülésének, Tajfel által asszimilációnak nevezett folyamatában kiemelt szerepe van a szocializációnak. A csoportközi előítéletet a kognitív pszichológiai és szociálpszichológiai tényezők mellett, a gyermekek erkölcsi fejlődésének Piaget nyomán (Piaget, 1932) decentralizációnak nevezett szakaszának jellegzetességei befolyásolják. Lényeges szempont, hogy a serdülőkor kezdetét jellemző időszakra jellemző, már a racionalizálásra képes kognitív elemek elsajátítása, vagy az etnocentrizmust túllépő reciprocitás képességének kialakulása egyértelműen a

szocializációhoz kapcsolódik. A társadalomlélektani szemléletet érvényesítő szociálpszichológus vagy a szociológus számára azonban mindig érdemes szem előtt tartani, hogy a saját és idegen csoport megkülönböztetése, vagy tágabban a társadalmi azonosságot és besorolást lehetővé tevő kategóriák kialakulása történelmi folyamat, eredetük vizsgálata komplex (történelmi, gazdasági és társadalmi) háttérelmézést igényel (Tajfel,1981).

A nemzeti és etnikai kisebbségekkel szembeni előítéleteket feltáró hazai empirikus kutatások többsége a legnagyobb lélekszámú, leginkább marginalizált helyzetű és elutasított cigánysággal kapcsolatos attitűdöket és sztereotípiákat vizsgálta. Annak ellenére, hogy a cigány kisebbség értékrendszerét, életmódját, kultúrájának jellemzőit leginkább a többségi társadalomhoz, mint referencia csoporthoz viszonyított kutatások száma egyre nő, változatlanul igaz Erős Ferencnek a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokat áttekintő, még 1985-ben megjelent írásának megállapítása: "Magukat a cigány közösségeket alig vizsgálták társadalomlélektani szempontból. Jóformán semmit sem tudunk e közösségek belső viszonyairól, a cigánynak minősített, vagy magukat annak valló egyének személyes és társadalmi azonosságtudatáról, attitűdjeiről, értékorientációiról" (Erős, 1993:128). Az elmúlt években a cigányság körében végzett két nagyobb empirikus szociológiai vizsgálat kutatási célja is elsősorban a cigányság társadalmi helyzetének és szociális jellemzőinek leírását tűzte ki célul, s nem foglalkozott a cigány-magyar hovatartozás, vagy a többségi előítéletek problémáival (Havas-Kemény, 1995).

Hasonlóan a korábbi empirikus eredményekhez (Lázár, 1996), a társadalmi távolságskálával mért előítéletesség az ellenszenves csoportokkal szemben a legnagyobb mértékű. A leginkább elutasított kisebbségi csoportoknak a deviánsok (kábitószeresek, homoszexuálisok, skinheadek, büntetett előéletűek), a cigányok, valamint a borszín, mint rasszista jegy alapján elkülönült csoportok (négerok, arabok) bizonyultak (Fábián, 1997). Az elfogadott és preferált társadalmi normáktól különböző csoportok és a cigányság együttes elutasítására már a nyolcvanas években találunk empirikus igazolást. A felnőtt lakosság jogtudatát vizsgáló 1987-es reprezentatív mintán végzett kutatás során az emberek többsége helyeselte a negatív tulajdonságokkal felruházott és erkölcsileg elmarasztalt deviánsnak tekintett (például alkoholisták) csoportok bebörtönzését. A stigmatizált, deviánsnak tekintett csoportokhoz sorolták a cigányokat is és rájuk vonatkoztatva is támogatták a személyes szabadság korlátozását (Sajo,1994).

A cigányokkal szembeni erős diszkrimináció akkor is érvényesül, ha a viszonyítás nemzeti és etnikai csoportokhoz történik. A kilencvenes években végzett kutatások egyértelmű következtetése, hogy a fiatalok és a felnőttek egyaránt a cigányokat utasítják el leginkább. A fiatalok cigányokkal szembeni diszkrimináció mértékét jellemzi, hogy még a kevésbé intoleráns nyolcadikosoknak is több mint a felét zavarná a cigány padtárs. Mivel szoros kapcsolat mutatkozott az előítéletesség (zavarná, ha padtársa cigány lenne) és a negatív érzelmi viszonyulás között, joggal feltételezhető, hogy a fiatalok előítéletes magatartását az érzelmi beágyazottság is jellemzi (Szabó-Örkény, 1998). Az 1992-ben, a 10-17 éves fiatalok országos reprezentatív mintáján végzett kutatás másodelemzése arra hívta fel a figyelmet, hogy a fiatalok etnikai előítéletességének vizsgálata során a kisebbségek észlelését, a velük történő interakció és a szerzett tapasztalatok lehetőségét befolyásoló többség-kisebbség lakossági arányokat is érdemes figyelembe venni (Murányi, 1998).

Az attribúcióra és előítéletességre vonatkozó további kutatások másik lényeges kiindulópontja lehet az a kutatási eredmény, mely szerint a felnőttekhez képest a tényleges arányokat jobban megközelítő és a kisebbségek becslésére inkább vállalkozó gyerekek feltevéseit a szülők iskolai végzettsége mellett a lakóhelyének országon belüli fekvése és településtípusa is differenciálta. A cigányok számát a BAZ és Szolnok megyében, a községekben élők magasabbnak, a Győr és Bács-Kiskun megyében, illetve a városokban élők alacsonyabbnak becsülték (Szabó-Örkény, 1998). Mindez azért figyelemre méltó, mert az elmúlt években végzett két jelentősebb cigányvizsgálat (Kertesi, 1996) – igaz, eltérő operacionalizálás alapján - abban megegyezett, hogy az országos átlaghoz viszonyítva az észak-keleti országrészben és a községekben felül-, a nyugati megyékben és a városokban alulreprezentált a cigányok száma.

A NEMZETI IDENTITÁS JELLEMZŐI

A nemzeti identitás történeti-szociológiai kutatásának elméletei alapja a polgári nemzet és etnikai nemzet megkülönböztetés. A két nemzetszemlélet a maga konkrétságában csak ideáltípusként létezik, adott megjelenésükben szétválasztásuk lehetetlen (Szűcs, 1981), azonban a főbb különbségek tételesen megfogalmazhatók.

A politikai és kultúrnemzet közötti egyik lényeges eltérés a történelmi időhöz való viszonyban, valamint az állam és az egyén közötti kapcsolatban rejlik. “ Az első

jelenorientált, amelyben a földrajzi tér szervezésének van jelentősége. A politikai nemzet tagjainak identitása alapvetően az állam és az egyén viszony mentén szerveződik. Ezzel szemben a másik múltorientált, amelyben a történelmi időnek van jelentősége. A kultúrnemzet tagjainak identitása független az állam és az egyén viszonyától.“ (Szabó-Örkény,1998:171). A nemzeti társadalom megalapítását célul kitűző kultúr/etnikai nemzeti koncepcióban csoporttagság normatív, a nemzetsátság nem jog, hanem elsősorban kötelesség, ezzel szemben viszont az állam/polgári nemzeti fejlődéstípus központi eleme viszont a polgárként meghatározott egyén (Csepeli, 1992). A weberi kommunális és asszociatív viszonyokra vonatkozó kategorizálása alapján a kultúr/etnikai nemzeti koncepcióhoz dominánsan a kommunális, az állam/polgári nemzeti fejlődéstípushoz az asszociatív viszonyok köthetők (Wesolowski, 1995). Másik fontos eltérés, hogy míg a politikai/polgári vagy államnemzet olyan konszenzuson alapul, amelyet a demokratikus intézményrendszer működése hoz létre a nemzetállam polgárai között, míg a nyelvi-etnikai nemzet egyfajta mitikus-ideologikus azonosságtudathoz kötődik.³

A harmadik lényeges szempontnak tekintett modernizációnak - a kelet-közép-európai politikai rendszerváltozások és az európai integráció szempontjából - napi aktualitása is van. Modernizáción elsősorban olyan társadalmi folyamatokat értünk, melynek során egyrészt lezajlik a köz- illetve magán szféra differenciálódása, másrészt ezzel egyidejűleg párhuzamosan megtörténik a lakosság nagymérvű mobilizálása, s bevonása nemzeti, gazdasági, politikai és kulturális arénákba. E definíció segítségével lehetőség nyílik a “központi színterekbe” történő beillesztési folyamat eltérő módzataihoz tartozó sajátosságok kiemelésére. Az etnikailag és nyelvileg megosztott kelet-közép-európai térség problémáinak megoldására a legjobb megoldást kétségkívül a viszonylagos autonómiával bíró egyének horizontális szerveződési minták alapján végbevivő , nyugat-európai, ill. amerikai integratív mód szolgáltatná. Az elmúlt évszázad történelme szinte futószalagon szállította a - sajnos csak elvétve figyelembe vett - érveket, miszerint a térség politikai problémái nem oldhatók meg kultúrnemzeti alapon. A modernizáció sikeres végbevitelének viszont előfeltétele, hogy a nemzetnek, mint politikai közösségnek ne csak nyelvi-kulturális-etnikai, hanem hanem a másság jogának védelmét előtérbe helyező “nemzetközösségi” tartalmat is tulajdonítsunk (Kende, 1994.).

³ Napjaink nacionalizmussal foglalkozó kutatói közül talán Benedict Anderson érvel leginkább amellett, hogy a nemzetek minden esetben konstrukciók, azaz "elképzelt közösségek" (Anderson ,1991).

A magyar nemzettudat fogalmának értelmezésénél és vizsgálatánál még azt is figyelembe kell venni, hogy mind az államnemzeti, mind a kultúrnemzeti hagyományoknak megvoltak a történelmi előzményei, és alapvetően a trianoni határokkal változott meg a kétféle nemzetfogalom egymáshoz való viszonya. A kultúrnemzeti hagyományok és az államnemzeti keretekben zajló modernizáció mellett a lokális identitás, kistérségek szerepének felértékelődése is befolyásolja a kategorizációt, de tekintettel kell lenni az európai integráció folyamatára is. (Szabó-Örkény, 1998).

Az államnemzeti és a kultúrnemzeti fejlődés eltérő vonásai egyúttal a nemzeti identitás és az előítéletes gondolkodás együttes vizsgálatát, illetve a köztük lévő kapcsolat feltételezését is magukban foglalják. A kelet-közép-európai régióban kialakult nemzeti államokban napjainkban is tömegekre jellemző, hogy az állampolgári státusz nem fedi a származási, anyanyelvi és kulturális jegyekkel leírható, kisebbségi identitásként megnyilvánuló nemzeti identitást. Ezzel szemben az államnemzeti fejlődésben kialakult nemzeti csoporttagság lehetővé teszi a többszörös identitást, vagyis az államnemzettel és a nemzeti, etnikai csoporttal való együttes azonosulást. A kettős, vagy többes identitás megélésének eltérése mellett a nemzetfejlődési típusok ellenségeképe a kisebbségi előítéletek forrása lehet. Míg az államnemzetek "ellensége" nem örök kategória és inkább a másik állam keretében élő másik nemzetet jelöli, addig a kultúrnemzeti fejlődésben az ellenségeképnek identitáserősítő funkciója van és inkább a saját nemzeti közösségen belüli sztereotipizált, előítélettel stigmatizált kisebbségi csoportokhoz kapcsolódik (Csepeli, 1992).

A nemzeti identitás pszichológiai és szociálpszichológiai értelmezésének kiindulópontja a személyes és a társadalmi identitás fogalmának értelmezése. A szocializálódó egyén és a társadalom közötti pszichikus kapcsolat az én (én-rendszer)-hez kapcsolódó személyes (perszonális) identitás és a társadalmi identitás segítségével, illetve ezek kialakulásával írható le. A személyes azonosság tudata egyrészt a létezés folyamatosságának és azonosságának a szubjektív megélését (azonos vagyok önmagammal), másrészt valamely külsővel (eszme, nem, generáció, etnikum vagy nemzet) való azonosságot jelenti. A társadalmi azonosságtudat "az én-nek nevezett hipotetikus konstrukció sajátos alrendszere, aspektusa", mivel a társadalom kategoriális viszonyainak szelektív interiorizációja az önmeghatározás és a személyes folytonosság képzetének alapja és társadalmi kerete (Pataki, 1982). Az

önmeghatározó kategóriák elfogadásának folyamata, azaz a társadalmi identitás kialakulása a folyamatosan táguló környezettel (kiscsoportok és közösségek) való azonosulást jelenti. Ezt az azonosulási folyamatot egyszerre jellemzi az időközben megszűnő vagy új csoporttagságot jelentő változatosság és az egyéni pszichikum fejlődését befolyásoló társadalmi hatások kettőssége.

Az irányadónak tekintett definíció szerint a nemzeti identitás, mint az önmeghatározás modern válfaja, az identitástudat szerves része, melynek alapján az egyén egy nemzet tagjának érzi és vallja magát. Egy adott nemzethez tartozásnak, hagyományaival, értékrendjével való azonosság tudata. Elsősorban a hovatartozással és az azonosulással kapcsolatos érzelmi és gondolati mintákat tartalmazó kommunikációs együttes, szocializációs fejlemény, diakron és szinkron kommunikáció eredménye, melyet társadalmi-történeti tényezők generálnak és formálnak (Csepeli, 1982). A nemzeti identitás fenomenológiai értelmezése során Csepeli György elkülöníti a spontán, vagy természetes és az ideológiai, vagy tudatos nemzeti identitást. A két típus eltérően jellemzi a szociológiai értelemben különböző társadalmi csoportokat. Az érzelmi jellegű, a mindennapok során folyamatosan felmerülő önmeghatározást természetességét elősegítő és a korai életszakaszban rögzült spontán nemzeti identitás általános érvénnyel van jelen a társadalomban. Az erre épülő, de már gondolati-ismereti elemeket tartalmazó és nemzeti attitűdökben megnyilvánuló ideológiai nemzeti identitás feltételez egyfajta intellektuális tudatosságot, amely a magasabb iskolázottsággal és véleményirányító státusszal jellemezhető társadalmi csoportok sajátja. (Csepeli, 1992).

A magyar társadalom nemzeti identitását vizsgáló empirikus kérdőíves kutatások többsége annak feltárására vállalkozott, hogy a kérdezettek milyen csoportokat sorolnak a nemzet fogalmába, illetve milyen kritériumok alapján határozzák meg a magyarság fogalmát.

Az országos felnőtt reprezentatív mintákon 1973 és 1992 között végzett kutatások és egy megyei adatfelvétel (Szabó-Murányi, 1993) is azt mutatja, hogy a felnőttek nemzet fogalma inkább politikai, mint nyelvi-etnikai fogalom. A kultúrnemzeti hagyományok ellenére a határon túl élő magyarokat kevésbé tekintik a nemzet részének, mint a hazai kisebbségeket. A vizsgálatok fontos metodikai tanulsága, hogy amikor nyitott kérdéssel vizsgálták a magyarságfogalmat felépítő tartalmi kritériumokat, csökkent, de meghatározó maradt a politikai elemek súlya és nőtt a nyelvi-kulturális tényezők jelentősége. Ha a kérdések előre

megadott válaszlehetőségeket tartalmaztak, a magyarságfogalom kialakításában inkább a kulturnemzeti koncepciónak volt nagyobb hatása. A születési hellyel és a szülők szerepével szemben, az anyanyelv és a nyelvtudás szerepelt a magyarsághoz tartozás legfontosabb tényezőjeként (Lázár, 1996).

A kilencvenes években és korábban, a felnőtt mintákon végzett hazai empirikus kutatások eredményei ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy a magyar nemzet és magyarság fogalmakat eltérő logikák szervezik. A magyarság fogalom elsősorban a kulturnemzeti nemzetfejlődés vonásaihoz kapcsolódik, míg a magyar nemzet fogalmi értelmezése az államnemzeti modellhez áll közel. A nemzetfogalom jellemzőinek leírását a kérdőíves vizsgálatok során olyan zárt kérdésekkel mérték, amelyek a Magyarországon élő nemzetiségek és etnikai kisebbségek, valamint a szomszédos országokban élő magyarok és a szórványmagyarság magyar nemzethez sorolására vonatkoztak. Az elsősorban jogi-állampolgári fogalomként értelmezett nemzet és a dominánsan kulturális-identitásbeli aggregátumként értelmezett magyarság nem zárják ki egymást, sőt a magyarság fogalom az államnemzet elemekhez kapcsolódik, mivel ezen elemek elutasításán alapul (Szabó-Murányi, 1993).

Az elmúlt években végzett három országos és több regionális mintán végzett ifjúsági kutatás során gyakorlatilag azonos hovatarozási kritériumok megítélése alapján vizsgálták a magyarság fogalmát. A magyar hovatarozás szempontjainak rangsorolásában inkább a kulturnemzeti kritériumok preferálása a jellemző, de a származási-nyelvi feltételek nem különülnek el az államnemzeti szempontoktól. Az inkonzisztens logikát a magyarság vállalása, vagyis az önmeghatározás leginkább jelentősebb preferálása oldja fel. (Szabó-Örkény, 1998). A magyar hovatarozás elemei közül a 10-17 évesek az állampolgárságot és az anyanyelvet preferálták, az önbesorolást, származást vagy a születést kevésbé (Csepeli-Závecz, 1995). A 14-15 évesek körében végzett kutatás szintén azt bizonyítja, hogy a fiatalok számára az anyanyelv mellett az állampolgárság a leginkább fontosnak tartott kritérium. (Szabó-Örkény, 1996) A két nemzetfejlődési koncepció logikájához képest inkonzisztens a jogi és a nyelvi kritériumok meghatározó szerepe. Azonban annak ellenére, hogy a felnőtt magyarságértelmezést uraló önmeghatározás feltételt a fiatalok kevésbé tartották fontosnak, a magyarságfogalom belső szerkezetét feltáró főkomponensanalízis mindkét esetben a hovatarozás szabad választását, mint elkülönült identifikációs típust tárta fel. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a kilencvenes évek tizenéveseinek magyarság fogalmát a két

nemzetfogalom koncepció egy - egy elemének (állampolgárság, illetve anyanyelv) kiemelt hangsúlyozása és az önmeghatározás külön típusként való elkülönülése jellemzi.

További elemzések arra adnak választ, hogy milyen azonosságok és különbözőségek vannak a különböző életkorú fiatalok és a felnőttek (Csepeli-Örkény, 1996) magyarságértelmezése között. Az eredmények azt jelzik, hogy az önmeghatározás és az anyanyelv kevésbé fontos a fiataloknak, mint a felnőtteknek. A fiatalok körében az életkor növekedésével csökken a születésnek és az állampolgárságnak a jelentősége, de a területi kritériumot (Magyarországon kell élni) a nyolcadikosok kevésbé tartják fontosnak, mint a szakmunkástanulók és a szakközépiskolások. A magyar nyelv megítélésében nincs jelentős eltérés, de az önminősítés (magyarnak vallja magát) kritériuma legkevésbé a nyolcadikosok, leginkább a gimnazisták számára fontos kritérium. Igen tanulságosak Szabó Ildkó és Örkény Antal azon a következtetései, amelyek egyrészt a fiatal korcsoportok vizsgálatában egyaránt szereplő kritériumokkal, másrészt a felnőtt vizsgálattal összevethető szempontokkal elvégzett főkomponens-analízisek eredményein alapulnak. A kultúrnemzeti és az államnemzeti koncepcióhoz illeszkedő magyarságértelmezések közötti áthidaló szempont egyrészt az önbesorolás (önmagát magyarnak vallja kritérium), másrészt az anyanyelv (Szabó-Örkény, 1998).

A nem országosan reprezentatív mintákon, de hasonló módszertan alapján végzett kutatások eredményei is arra utalnak, hogy a fiatalok magyarságértelmezése nem független életkoruktól vagy lakóhelyüktől. A kecskeméti főiskolások – hasonlóan a felnőttekhez – önbesorolás kritériumát tartották a legfontosabbnak, s csak ezután következett a kultúra iránti elkötelezettség és az anyanyelv kritérium feltételének támogatása. Ebben a kutatásban a magyarság jelentősen több kritériumát kellett megítélni, s a főkomponensanalízis eredményeként – a 10-17 éveseknél megfigyelt államnemzeti és kultúrnemzeti koncepciók mellett – egy érzelmi-magatartásbeli normák szerinti rendezőelv is elkülönült. (Szabó-Horváth- Marián, 1996). A főiskolás és egyetemista korcsoportot vizsgálták abban a nemzetközi összehasonlító kutatásban is, amelyben arra próbáltak választ kapni, hogy milyen elemek jellemzik a fiatalok nemzeti identitását. A magyar egyetemisták nemzeti identitásából hiányoztak az amerikai egyetemisták identitását jellemző olyan pozitív elemek, mint például a szabadság, családi értékek, társadalomfejlődés. A kutatás másik fontos következtetése, hogy – hasonlóan a bulgár és a görög mintához – a magyar fiatalok nemzeti identitása személyközpontú, míg az amerikaiak fókuszában a társadalmpolitikai dimenzió dominált

(Larsen et. al, 1991).

Az ország keleti megyéjének (Szabolcs-Szatmár-Bereg) középiskolásait reprezentáló mintán végzett kutatásban a fiatalok az anyanyelv mellett nem az állampolgárságot, hanem a származást említették legtöbben, mint a magyarsághoz szükséges kritériumot (Murányi, 1995. b). Szintén kelet-magyarországi az a vizsgálat, amely az egyetemisták nemzeti identitásának és demokratikus attitűdjeinek kapcsolatát vizsgálta. A magyarság definiálásánál az egyetemisták az állampolgárságot és az anyanyelvet jelentősen nagyobb mértékben tartották szükségesnek, mint a területi és a származási kritériumokat. A keleti országrészből származó hallgatókat inkább a nemzetfejlődés herderi paradigmája jellemzi, de az államnemzeti koncepció elutasítása nem kapcsolódott a kultúrnemzeti koncepció támogatásával, illetve kirekesztésével. További figyelemreméltó eredmény a vallásosság szerepére utalt: az egyetemisták kultúrnemzeti koncepcióhoz való semleges viszonya csak látszólagos, mivel az a felekezeti hovatartozáson keresztül függvénye a demokratikus értékekhez való viszonyának (Murányi-Berényi, 1996). Az országon belül eltérő szocio-kulturális környezet nemzeti identitás elemek megítélését befolyásoló hatását mutató eredmények kapcsán érdemes megemlítenünk egy nemzetközi összehasonlító vizsgálatot. Német kutatók a nyolcvanas évek végén a keleti (Kínai Köztársaság, Dél-Korea, Indonézia), és a nyugati (Német Szövetségi Köztársaság) kulturális környezet identitás befolyásoló hatását igazolta. Összhangban az eriksoni megállapításokkal az autonóm identitásra törekvés - mint a serdülőkort jellemző cél - minden kultúrában jelen van, de a keleti kultúrákba szocializálódott fiataloknál az énközpontúság, míg a nyugati kultúrákban a független én túlsúlya volt a jellemző (Oerter-Oerter , 1993).

A többséghez tartozó fiataloknak a cigány identitásról alkotott felfogásokat elemző tanulmány (Murányi, 1999) következtetéseit csak egy hetvenes években készült elemzés eredményével lehetett összevetni, mivel a nyolcvanas és kilencvenes években végzett kutatások gyakorlatilag csak a többségi társadalom magyarság és nemzetfogalmának vizsgálatára irányultak. A kisebbségekre vonatkozó identitáselemeket vizsgálatának eredményei azonban egyfajta folytonosságra utalnak, mert az identitásváltás lehetőségét kizáró többségi felfogás már a korábban is adottságtípusú identitást tulajdonított a kisebbségeknek (Hann 1979). A cigánysághoz tartozást kifejező négy feltétel megfogalmazása során arra törekedtünk, hogy a magyar fogalom alapját jelentő, az államnemzeti és kultúrnemzeti koncepciókhoz kötődő logika az etnikai hovatartozás felkínált kritériumaiban is érvényesüljön. A direkt hovatartozási

kritériumok előre megadott “felkínálását” az is indokolja, hogy a fiatalok (14-15 évesek) jelentős részének nincs konkrét etnikai vagy nemzeti csoporthoz köthető kisebbség képe, elsősorban a cigányokat és az országban élő nemzetiségeket tartják kisebbségnek. (Szabó-Örkény, 1998). A hazai társadalomtudományi irodalomban a közelmúltban lezajlott – bár lehet, hogy még nem lezárult -, lényegében operacionalizációs és definíciós vitával (Ladányi-Szelényi, 1998; Havas-Kemény-Kertesi, 1998; Kertesi, 1998; Ladányi-Szelényi, 1997) kapcsolatos álláspontunk szerint nincs egyedüli és kizárólagosan helyesnek tartott cigány (magyar, szlovák, német stb.) meghatározás. Az elméleti paradigmával és/vagy metodikai szempontokkal korrekten indokolt különböző értelmezéseknek egyforma tudományos relevanciája lehet. A választott paradigmák vagy módszertani szempontok feletti viták létjogosultságát a tudományos megismerés természete indokolja, így lényegében örvendetes jelenség. A megyei kutatás eredményei szerint a hovatarozási elemek közül a cigányok elkülönülését támogató (“cigányok között éljen”) és a cigány nyelv használatának (“cigányul beszéljen”) szükségességét hangsúlyozó tizenévesek többsége egyúttal a másik három feltételt is a cigányság meghatározásához sorolta. Ez arra utal, hogy a cigány kisebbség szegregációját a nyelvi vagy a személyes érintkezések minimalizálásával preferáló tizenévesek többségét - a származást és a kisebbségi lét vállalásának hangsúlyozásával – egyfajta zárt, elutasító cigány értelmezés jellemzi.

A SZOCIALIZÁCIÓ SZEREPE AZ ELŐÍTÉLETESÉG ÉS AZ IDENTITÁS KIALAKULÁSÁBAN

A fiatalok cigányellenessége és a nemzet fogalmi konstrukciója közötti kapcsolatot már korábban is igazolták. Azok a középiskolások, akik a magyar nemzethez sorolták a cigányokat, kevésbé kirekesztőek, viszont akiket zavarna a cigány padtárs, jelentősen kisebb arányban tartják a legnagyobb létszámú hazai kisebbséget a nemzet részének (Szabó-Örkény, 1998). A középiskolások körében végzett vizsgálatban a nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos tágabb (a padtársként elfogadás, állampolgárság megadása, menekültek megítélése) vélemény típusok és a nemzetfogalom különböző konstrukciói közötti kapcsolatot is kimutatták. Az idegengyűlölet a magyarságkép zártságával jár együtt, azaz a magyarság értelmezése a Magyarországon születésen, szülei magyarok legyenek, rendelkezzen magyar állampolgársággal és anyanyelve magyar legyen kritériumokhoz kötött. A bevándorlókkal szembeni elutasító magatartás szintén a kirekesztő nemzetfogalommal párosult, s ennek

megfelelően "... a kisebbségekkel szemben nyitott és elfogadó magatartásminták a nemzeti hovatartozása tekintetében is nyitottabbá teszi a válaszadókat" (Szabó-Örkény,1998:214).

A 14-15 évesek és az utolsó éves középiskolások interkulturális értékrendjének szerveződését is konzisztencia jellemezte, mivel a nemzeti és etnikai kisebbségekkel lehetséges közvetlen, személyes viszony (padtársként elfogadná, vagy nem) nyitottsága együtt járt a bevándorlók és menekültek állampolgárként történő elfogadásával. Az idegenek állampolgári státuszból történő kirekesztését - még ha nem is jelenti a cselekvésben megnyilvánuló xenofóbiát - a xenofóbiára való hajlam egyik indikátorának tekinthetjük. Ezt a kirekesztő attitűdöt feltehetően Magyarországon is olyan társadalmi-politikai tényezők segíthetik elő, mint amilyeneket az egyik posztkommunista országban 1988 és 1990 között végzett kutatássorozat során kimutattak. A korábbi NDK fiataljai körében megnőtt xenofóbia magyarázatában a szubjektív társadalmi-gazdasági helyzetből eredő félelem, a külföldi munkásokkal szemben radikalizálódó jobboldali politikai erők és az agresszív szubkulturákkal való azonosulás bizonyult jelentősnek. (Watts,1994).

Ha az előítélet kialakulását, illetve mértékét befolyásoló tényezőket vesszük szemügyre, a különböző életkorú fiatalokra vonatkozó kutatási beszámolók mindegyike kiemeli a család hatását. Már a korai szociálpszichológiai kutatások is igazolták család meghatározó szerepét az előítéletes gondolkodás és a sztereotípiák kialakulásában (Allport-Kramer,1946). A nyolcadikosok és az utolsó éves középiskolások körében végzett vizsgálatok is kimutatták, hogy - a nemi hovatartozás, a lakóhely és az iskolatípus mellett - a kisebbségekhez való viszony a szülők iskolázottsága alapján képzett csoportokban is eltérő: a fiúk, a nagyvárosokban és falvakban élők, valamint a kevésbé iskolázott szülők gyermekeit jobban jellemzi a kisebbségekkel szembeni előítélet, mint a lányokat, a kisvárosokban élőket és a kvalifikált szülői háttérrel rendelkezőket. További fontos eredmény, hogy a 14-15 éveseket jellemző alacsony szintű és rendezetlen interkulturális ismereteket differenciálja a gyerekek lakóhelye, valamint a családi háttér szocio-kulturális jellemzői. Az országhatárhoz közeli lakóhelyen élő nyolcadikosok tájékozottabbak a határon túli magyarokról. Az ország területén és a határokon túl élő magyarok számának becslése eltérő, a hazai magyarok létszámát túl-, a más országokban élőket alulbecsülik. A tényleges arányokat mindkét esetben a magasabb kulturális státuszú szülők gyermekeinek becslései közelítették meg jobban (Szabó-Örkény, 1998).

A nemzeti hovatartozás kialakulásának folyamatában is kiemelt szerepe van a szocializációs ágenseknek, ezen belül különösen a családnak (Furnham-Stacey, 1991). Az 1992-es nagymintás hazai országos kutatás arra is felhívta a figyelmet, hogy a serdülőkorban zajló identitásfejlődésben meghatározó szerepet játszó családi környezet szerepe a szülők státuszán keresztül érvényesül: a magasabb társadalmi státuszú szülők gyermekeit inkább jellemzi a komplexitás és a reflektálódás. A gondolkodási profilok szerint elkülönülő öt csoportba kerülést befolyásoló szocio-kulturális háttérváltozók közül az életkor és a szülők iskolázottsága bizonyult meghatározónak, a fiatalok nemi hovatartozásának és vallásosságának nem volt hatása. Az egyes csoportok leginkább a szülők iskolai végzettsége alapján különböztek, a kvalifikált szülői háttér a hovatartozás és az ideológiai hatások racionális megélését valószínűsítette (Csepeli Závecz, 1995).

A kilencvenes években végzett empirikus vizsgálatainak eredményeit tézisekbe sűrítő ifjúságkutató szintén kiemeli a családi szocializációban bekövetkezett változásokat és a területi tényezők szerepét. A bourdieau-i tőkeelméleten alapuló “civilizációs korszakváltás” zinneckeri modelljét adaptáló elméleti és empirikus következtetései azon alapulnak, hogy a demokratikus politikai berendezkedés és a piac kiépülése a magyar fiatalok körében is felgyorsította a civilizációs korszakváltást. Magyarországon is tapasztalható az ifjúsági életszakasz és az ifjúsági kultúra felértékelődése, de a különböző fejlettségű régiókban más-más tartalommal. A megváltozott családi szocializáció mellett megnőtt a fogyasztói ipar, a tömegkommunikációs minták és az iskolatípusok kulturális-érvényesülési esélyeket differenciáló szerepe (Gábor, 1996).

Egy megyei kutatás a közvetlen szülői hatást igazolta. A fiatalok előítéletességét nyíltan, vagy rejtetten tartalmazó gondolkodási sémákat (a cigányokat kirekesztő etnikai hovatartozási típus, az “erőszakos cigány” sztereotípiát) meghatározóan befolyásolják az azonos dimenziókra vonatkozó szülői vélemények és értékítéletek (Murányi, 1999). A szülőkre vonatkozó következtetések összhangban vannak azokkal a felnőtt mintákon végzett kutatási eredményekkel, amelyek az előítéletességet befolyásoló a szocio-kulturális tényezők hatását is vizsgálták. A magyar társadalomban főként a roma kisebbségre irányuló előítéletesség mögötti cigányellenes attitűdökre leginkább az iskolai végzettség és a kulturális tőke van hatással, de nem lehet eltekinteni a pszichológiai-társadalomlélektani tényezőktől sem, mivel a tekintélyelvűség jelentősen növeli az előítéletességet (Fábián-Sík, 1996).

Az előítéletes gondolkodást meghatározó szocializációs hatások vizsgálata mellett, szintén fontos elemzési szempont lehet a kisebbségek területi megoszlása. A legnagyobb létszámú etnikai kisebbség, a cigányság egyenlőtlen területi megoszlása és a fiatalok előítéletessége közötti kapcsolatot a kisebbségekről alkotott ítéletekben érvényesülő illuzórikus korreláció hatása magyarázta, s a kontextuális elemzés alapján a fiatalok előítéletességét közvetve meghatározó területi eltérések mellett elsősorban az életkori szakaszok sajátosságai és az erkölcsi szocializációban kitüntetett szerepet játszó vallásos nevelés határozta meg (Murányi, 1998).

A nemzeti és az etnikai identitás kialakulásának folyamata, a nemzeti szocializáció nem mentes a terepéül szolgáló tágabb környezet kulturális tradíciójának hatásaitól sem. A nemzeti identitás gyermekkori fejlődését sajátos módon vizsgáló összehasonlító kutatásban izlandi és kamcsatkai tizenévesek és felnőttek gyermekkoraikra vonatkozó beszámolóit elemezték. A két eltérő kultúrára jellemző módon elkülönültek a gyermekkori élményekből eredő szimbolikus nemzeti jelképek. A gyerekek egyértelműen írták le azokat a nemzeti identitás szimbólumokat, amelyekkel a nemzeti csoporthoz tartozás és a másoktól elkülönítés történt. A kamcsatkai felnőttek és gyerekek a nemzeti ideológiai tudáskészlet elemeként leggyakrabban dalokat és táncokat említettek, míg az izlandiak gyermekkori emlékezete a gazdálkodó életstílussal és az idősebb nők öltözkéivel tisztán reprezentálta Izlandot. Számukra az ország egy tradicionálisan öltözött nő szimbolikus képében rögzült (Koester, 1997).

A decentralizáció folyamatában zajló identitásfejlődést erőteljesen befolyásolhatja az olyan társadalmi környezet is, ahol adott a több nemzeti vagy etnikai minta közötti választás lehetősége. Magyarországon ez nyilván a nemzeti, etnikai kisebbségekhez tartozó fiatalok számára jelenthet problémát. A jelenség mélyebb jellemzői gyakorlatilag ismeretlenek, mivel a hazai empirikus társadalomtudomány nem vállalkozott az etnikai, nemzeti kulturális tradíciók nemzeti identitást alakító hatásának szisztematikus feltárására. Mindezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert a több nemzeti identitási mintát felkínáló lehetőség problémát jelenthet a nemzeti hovatartozás kialakulásában, amit egy 1988-ban végzett vizsgálat eredménye is igazol. A 17-18 éves flamand középiskolások többsége bizonytalan volt a flamand vagy belga identitás vállalásában, így a nemzeti hűség (emocionális ragaszkodás a flamand, vagy belga politikai rendszerrel szemben) kialakulását megelőzte a helyi közösségekkel való identifikáció (Maddens, 1989).

A hazai vizsgálatokat még kevésbé, vagy egyáltalán nem jellemző problémafelvetésekre az utóbbi évek nemzetközi kutatásai több példával is szolgálnak. A szociális reprezentáció elméletére támaszkodva egy érdekes összehasonlító vizsgálatban a nemzeti identitás és a szociális reprezentáció földrajzi, demográfiai komponense között mutattak ki kapcsolatot. (Dougherty, et.al.,1992). Az életkori jellemzők és a nemi hovatartozás mellett a kortárs csoportok szerepét taglalja az a holland 12-14 éveseket reprezentáló mintán, a kilencvenes években lebonyolított kutatás, amely a serdülőkori identitás fejlődését és struktúráját vizsgálta. Az eredmények arra utalnak, hogy az életkor növekedésével a közvetlen környezethez tartozást kifejező rokonsági identitás erősödik. A fiúkat és a lányokat eltérő identitás struktúra jellemzi, amely abban nyilvánult meg, hogy a fiúk számára inkább az iskolai és a foglalkozási szerepekhez, a lányoknál a szocializációs közvetlen környezethez, a rokonsághoz tartozó identitás volt a fontosabb (Meeus - Dekovic, 1995).

Itt jegyezzük meg, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségekkel szembeni előítéletesség és az életkor közötti kapcsolatra a nyolcadikosok és az utolsó éves középiskolások körében végzett kutatás beszámolója már felhívta a figyelmet. A személyes távolságtartás módszerével vizsgálták a különböző nemzeti és etnikai kisebbségekhez való viszonyt, emellett lehetőség volt egy felnőtt vizsgálat eredményeivel való összehasonlításra is. A diákokat inkább nem zavarná a külsőporthoz tartozó padtárs, ugyanakkor lényeges eltérések vannak a különböző iskolatípusokban tanulók között az elutasított kisebbségek arányában. A felnőttekhez viszonyítva a diákok toleránsabbak az etnikai és nemzeti kisebbségekkel, ami arra utal, hogy az „előítéletességnek és elutasító magatartásnak nemzedéki meghatározottsága is van. Az elutasítás az életkorral előrehaladva növekszik és az ellenséges közhangulat, a felnőttkori szocializáció hatására mélyül el az emberekben” (Szabó-Örkény,1998:200).

Hasonlóan a 10-17 évesek országos mintáján elvégzett másodelemzéshez, a direkt és indirekt szülői szocializációs hatások mellett a tizenévesek előítéletességében az életkornak és a vallásosságnak, némely esetben a felekezeti hovatartozásnak volt szignifikáns szerepe (Murányi, 1999). A vallásosság és az előítéletesség közötti kapcsolat feltehetően arra vezethető vissza, hogy a 10-18 évesek intenzív vallásgyakorlásának középpontjában – protestánsoknál és katolikusoknál egyaránt – a bibliai tanok megismerésére áll. A bibliai parancsolatokban és azok értelmezéseiben megfogalmazott felebaráti tisztelet sok tekintetben a mássággal szembeni toleranciát sugallja. A morális szempontból kifejezetten egalitáriánus elvek feltétlen követését és ezek megszegését bűnnek minősítő vallási tételek elfogadásának

és hitként rögzülésének folyamata logikus pszichológiai gátja lehet az előítéletesség kialakulásának. Feltehetően a felekezeti hovatartozás is befolyásoló lehet, mivel a protestantizmushoz képest szabályozottabb, rigidebb és hierarchikusabb struktúrájú katolikus vallás az egyházi előírások maradéktalan követését írja elő. A reformáció viszont olyan alapelvét valósította meg a lelkiismereti szabadságnak, amelynek központi eleme volt az istennek tudatosan felelős személyiséget képviselő individualizmus. A katolikus vallású fiatalok számára az egyenlőséget kifejező egyházi előírások betartása és a bibliai elvek követése bizonyos esetekben inkább érvényesül, mint a társadalomszemléletében egyénközpontú református vallásnál. A fenti hipotéziseket némileg igazolja, hogy a zárt és diszkriminatív cigány hovatartozási felfogást erősítette a gyerekek református vallása, és a többség irányában nyitott magyarságkép értelmezés szintén elsősorban a református fiatalokra volt jellemző

Az idősebbeket inkább jellemző előítéletesség mögött fejlődéslélektani magyarázatokat feltételezünk. Piaget erkölcsi gondolkodásra vonatkozó elképzeléseiből kiinduló hat szakaszos morális fejlődési modelljében Kohlberg három szintet különített el: a prekonvencionális (1. és 2. szakasz), konvencionális (3. és 4. szakasz) és a posztkonvencionális (5. és 6. szakasz) szintet (Kohlberg, 1969, 1976). Az egymásra invariánsan épülő, növekvő mértékben differenciált és minőségileg eltérő szakaszok egyaránt tartalmazzák a kognitív fejlődés sajátosságait és a társadalmi tapasztalatokat. Kohlberg szerint a társadalmi konvenciók figyelembe vétele az iskoláskor végén, a 3. szakaszban kezd megjelenni. A 4. szakaszra jellemző erkölcsi gondolkodásban már jelen vannak a csoportok közötti kapcsolatok és a társadalom szempontjainak, a társadalmi rendnek az elvárásai. Mivel az 5. szakasz nem jelenik meg a felnőttkor kezdetéig, ezért a középiskolás kor végét a konvencionális és posztkonvencionális szintek közötti átmenethez köthetjük. A társadalmi köteleességeknek, elvárásoknak megfelelés magában foglalja a felnőtt társadalom által preferált értékek, morális ítéletek, így a felnőtt környezetet jellemző kisebbségekkel szembeni előítéletek követését. Mindez párosul a serdülőkor végét különösen jellemző identitáskrízissel. Erikson pszichoszociális fejlődésemélete szerint a társadalmi csoportokhoz viszonyított személyes identitás kialakításának korszaka a serdülőkor (Erikson, 1968). Az egyéni és társadalmi identitás összehangolása konfliktusok forrása, amelyben kiemelt szerepe van a mások megítélésének. Az identitásképzés folyamatában a kulturális társadalmi kategóriák figyelembe vétele, a társadalom ítéleteinek értékelése és a serdülőkre vonatkozó ítélkezése együttesen játszik fontos szerepet. A "Ki vagyok én?" kérdése természetes módon

kapcsolódik a kategorizációs mechanizmusokkal elkülönítetten szemlélt kisebbségi csoportokhoz. Ha a szociális másság negatív sztereotípiákkal és előítéletekkel, sokszor stigmatizáltan van jelen a felnőtt társadalomban, akkor a társadalmi elvárások egyik következménye az ifjúkorba lépő fiatalokat jellemző, kisebbségekkel szembeni előítéletesség.

IRODALOM

- Allport G.W. 1977. Az előítélet. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Allport G.W.-Kramer B.M.1946. Some Roots of Prejudice. Journal of Psychology. 22.
- Anderson, B. 1991. Imagined Communities, 2nd. edn, Verso, London.
- Bibó I. 1986.a. Az európai egyensúlyról és békéről.In.: Válogatott tanulmányok I., Budapest, Magvető Kiadó.
- Bibó I. 1986. b. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In.: Válogatott tanulmányok II. Budapest, Magvető Kiadó.
- Bretter Z.-Deák Á. (szerk.) 1995. Eszmék a politikában. A nacionalizmus. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Csanády M.- Lux A. 1992. Rendszerváltás és értéktudat. Kutatás közben. Budapest, Oktatókutatató Intézet.
- Csató É. (szerk.) 1998. Mi a nemzet? Magyar Tudomány Füzetek 1. Budapest, Akadémia Kiadó.
- Csepeli Gy. 1982. Nemzeti identitás és attitűd Magyarországon a 70-es években. In: Polgár T. (szerk.). Politikatudományi tanulmányok. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Csepeli Gy. 1992. Nemzet által homályosan. Budapest, Századvég Kiadó.
- Csepeli Gy.-German, D.-Kéri L.-Stumpf I. 1994. (eds.) From Subject to Citizen. Budapest, Hungarian Center for Political Education.
- Csepeli Gy.- Závecz T. 1995. Európai és nemzeti kötődések a tizenévesek körében. In.: Gázsó F.-Stumpf I. (szerk.). Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón. Budapest.,Ezredforduló Alapítvány.
- Csepeli Gy.- Örkény A. 1996. A magyar nacionalizmus változó arca. In: Andorka Rudolf, Kolosi T., Vukovich Gy. (szerk.). Társadalmi Riport 1996. Budapest, TÁRKI.
- Dessewffy T. 1996. A kedélyes labirintus. Multikulturalizmus és posztkommunizmus. Kritika, 12.
- Csepeli Gy. 1997. Szociálpszichológia. Budapest, Osiris Kiadó.
- Deutsch K. 1966. Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality. Cambridge, Mass.
- Dougherty, K. C.- Eisenhart, M.- Webley, P. 1992. The Role of Social Representations and National Identities in the Development of Territorial Knowledge: A Study of Political Socialization in Argentina and England. American Educational Research Journal, 29, 4, Winter.
- Erikson, E. H. 1968. Identity: Youth and crisis. New York, W.W. Norton.
- Erős F. 1993. Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban In: Erős Ferenc : A válság szociálpszichológiája. Budapest, T-Twins Kiadó.

- Fábrián Z.- Erős F. 1996. Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában. in.: Erős Ferenc (szerk.). Azonosság és különbözőség. Budapest, Scientia Humana.
- Fábrián Z.-Sík E. 1996. Előítéletesség és tekintélyelvűség. in: Andorka R., Kolosi T, Vukovich Gy. (szerk.). Társadalmi Riport. Budapest, TÁRKI.
- Festinger, L. 1954. A theory of social comparison processes. Human Relation,7.
- Fábrián Z. 1997. Az autoritarizmus, az előítéletek és a politikai ideológiai tagoltság kapcsolata Magyarországon a posztkommunista átalakulás idején. Kandidátusi disszertáció. MTA Pszichológiai Intézete, Budapest, Kézirat.
- Furnham, A.- Stacey, B.1991. Young people understanding of society. AI&SI. New York, NY: Routledge
- Gábor K. 1993. Nacionalizmus, generációs konfliktus, politikai cselekvés a szegedi és szabadkai fiatalok körében. Educatio. 1993. 2.
- Gábor K. 1996. Ifjúságkutatási tézisek. in.: Gábor K. (szerk.). Ifjúságkutatás. Educatio füzetek. 2. Budapest, Educatio.
- Gábor K. -Balog I. 1995. The Impact of Consumer Culture on Eastern and Central European Young. Educatio. 2.
- Gábor K.-Balogh I. 1998. Nationalism and Authoritarianism among Young People in Two Hungarian Towns (Kézirat).
- Hamilton D.L. 1976. Cognitive Biases in the Percepcion of Social Groups. in.: Caroll J.S. – Payne J. W. (eds). Cognition and Social Behavior. New Jersey. Carnegie-Mellon University.
- Hankiss E. 1983. Közösségek válsága és hiánya. In: Társadalmi csapdák- Diagnózisok. Budapest, Magvető.
- Hann, E. 1979. A cigányság meghatározása és jellemzői. In: Hann E.-Tomka M.-Pártos F. A közvélemény a cigányokról. Budapest. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Havas G.- Kemény I.- Kertesi G. 1998. A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. Kritika, március.
- Havas G.-Kemény I. 1995. A magyarországi romákról. Szociológiai Szemle. 3.
- Kende P.1994. Polgárosodás és nemzeti önkép. In.: Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában? Budapest, Osiris-Századvég.
- Kertesi G. 1996. Két cigányvizsgálat (Kritikai elemzés). Szociológiai Szemle. 1.
- Kertesi G.1998. Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. Replika, 29.
- Koester,D.1997.Childhood in NationalConsciousness and National Consciousness in Childhood. Childhood, 4, 1, Feb.
- Kohlberg, L. 1969. Stage and sequence: to socialization. in.: D.A. Goslin (ed.): handbook of socialization theory and research. Chicago, Rand McNally.
- Kohlberg, L. 1976. Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach. In: J. Lickona (ed.) Moral development behavior: Theory, research and social issues. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Kovács A. 1997. A különbség köztünk van. Budapest, Cserépfalvi Kiadó.
- Ladányi J.- Szelényi I. 1997. Ki a cigány? Kritika, december
- Ladányi J. - Szelényi I. 1998. Még egyszer az etnikai besorolás "objektivitásáról". Replika, 30.
- Larsen, K.S.- Killifer, C.- Csepeli,Gy. -Krumov, K.-Andrejeva, L.-Kashlakeva, N.-Rusinova, Z.-Pordany, L.1991. National Identity: A New Look at an Old Issue. Ethnic and racial studies, January Special Issue Vol. 14. No. 1. National Identity in Eastern Europe and the Soviet Union .

- Lázár G. 1996. A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In: Többség-kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből. Budapest, Osiris Kiadó-MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Maddens, B. 1989. A Native Country to Love? National Identity of Flemish Secondary School Pupils. Res Publica, 31.
- Mead, G.H. 1973. A pszichikum, az én és a társadalom. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Meeus, W.- Dekovic, M. 1995. Identity Development, Parental and Peer Support in Adolescence: Results of a National Dutch Survey. Adolescence, 30, 120, winter.
- Murányi I. 1995.a. Cigányok nemzettudata egy rétközi településen. In: Valuch Tibor (szerk.). Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Budapest, 1956-os Intézet-Osiris Kiadó.
- Murányi István 1995.b. Középiskolások nemzet-és magyarságtudata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 2.
- Murányi I.- Berényi Z. 1997. Demokratikus magatartásformák és nemzeti hovatartozás magyar és észak-ír egyetemisták körében. Regio. 3.
- Murányi I. 1998. Szocio-kulturális és területi tényezők szerepe a 10-17 éves fiatalok előítéletes gondolkodásában. In: Sik E.-Tóth J. (szerk.) Idegenek Magyarországon. Budapest, MTA PTL.
- Murányi I. 1999. A többség-kisebbség kategorizáció és az előítéletesség szocializációs jellemzői a tizenévesek körében. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szemle 1. (Megjelenés előtt).
- Oerter, R.- Oerter, R., 1993. Zur Konzeption der Identität in östlichen und westlichen Kulturen. Ergebnisse von kulturvergleichenden Untersuchungen zum Menschenbild junger Erwachsener. Zeitschrift für Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie, 1993, 13, 4, Oct.
- Pataki F. 1982. Az én és a társadalmi azonosságtudat. Budapest, Kossuth.
- Piaget. J. 1932. The Moral Judgment of the Child, Harmondsworth: Penguin.
- Sajo, A. 1994. Legal Socialization in Hungary under Communism and Some Implications for the Future. Comparative Social Research, 14.
- Szabó I.-Murányi I. 1993. Nemzet és magyarság. Regio. 1.
- Szabó I. 1994. Minden másképpen van. Politikai reszocializáció Magyarországon. Világosság. 3.
- Szabó I.-Örkény A. 1996. 14-15 éves fiatalok interkulturális világképe. In: Többség-kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből. Budapest, Osiris Kiadó-MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Szabó I.-Horváth Á.-Marián B. 1996. Főiskolások állampolgári kultúrája. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont.
- Szabó I.-Örkény A. 1998. Tizenévesek állampolgári kultúrája. Budapest, Minoritás Alapítvány.
- Szűcs J. 1981. Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Történelmi Szemle. 3.
- Tajfel, H. –Turner, J.C. 1979. An integrative theory of intergroup conflict. In: W.C. Austin and S. Worchel (eds), The Social Psychology of Intergroup Relations, Monterey, Calif.: Brooks/Cole.
- Tajfel H. 1981. Cognitive aspects of prejudice. in.: Tajfel H. Human Groups and Social Categories: studies in social psychology. Cambridge. Cambridge University Press.
- Watts, M. W. 1994. Youth and Xenophobia: Traditions and Transitions. International Sociological Association (ISA) Association paper.

- Wesolowski, W. 1995. The Nature of Social Ties and the Future of Postcommunist Society: Poland after Solidarity. In: John A Hall (ed.), Civil Society. Theory, History and Comparison, Polity Press, Cambridge.
- Zinnecker, J. 1992. A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In.: Gábor Kálmán (szerk.): Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. Szeged, JATE, Szeged.